

Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний
педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Кафедра всесвітньої історії,
релігієзнавства та методик їх викладання

**ДУХОВНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ
В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА
(КОМПАРАТИВНІ НАРИСИ)**

Колективна монографія

За редакцією Ю. Вільхового та Т. Тронько

Полтава
2023

Автори:

Блоха Я. С., Вільховий Ю. В., Год Н. В., Горобець І. В., Гура О. А., Дерхо В., Древаль Ю. Д., Косуліна А. О., Ляхно О. П., Лобода Д. О., Порох Н. В., Рибачук В. О., Романенко В. В., Рудь М. О., Тронько Т. В., Цебрій І. В., Яременко Л. М.

Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 14 від 30.06.2023 року)

Рецензенти:

Бистрицька Елла, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Петренко Ірина, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Ставнюк Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Д 85 Духовні, політичні та освітні практики в соціокультурному розвитку людства (компаративні нариси) : колект. монографія / за ред. Ю. Вільхового та Т. Тронько. Полтава: ПНПУ, 2023. 355 с.
ISBN 978-966-2538-78-6

Монографію присвячено дослідженню актуальних аспектів духовних, політичних, освітніх практик в соціокультурному розвитку людства. Основну увагу зосереджено на розкритті найбільш актуалізованих історичних проблем, які формують основні тенденції соціокультурного розвитку людства. Зміст монографії побудований з урахуванням сучасних здобутків історичної науки, послідовно висвітлює результати наукових пошуків авторів – викладачів, аспірантів і магістрантів. У монографії розглянуто ідеологію та культуру епохи принципату Октавіана Августа; процеси державотворення давніх слов'ян; культурно ідеологічні традиції Античності і Середньовіччя щодо образу «ідеального правителя»; рецепції ренесансного гуманізму в розвитку державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних ідеалів ранньомодерного європейського суспільства; діяльність визначних постатей в історії; ісламську модель суспільного розвитку та ісламський фемінізм; питання пан'європейського руху та характер перших глобальних інтеграційних планів Європи у міжвоєнний період; проблеми ленд-лізу для СРСР у роки Другої світової війни; характер суспільно-історичного розвитку Чехословаччини напередодні антитоталітарних трансформацій; завдання волонтерства в умовах війни; створення та діяльність міжнародної організації праці; застосування цивілізаційного підходу в сучасній школі; кризу у Косові 2022 року; а також реконструкцію світу постапокаліпсису за романом Роберта Мерля «Мальвіль».

Для фахівців у сфері всесвітньої історії, академічного релігієзнавства та методик їх викладання – студентів, науковців, викладачів, учителів і всіх, хто займається дослідницько-викладацькими практиками у сфері історії, політики, культури та світових цивілізацій.

УДК 316.74

ISBN 978-966-2538-78-6

© Колектив авторів, 2023

ЗМІСТ

Передмова	5
«Енеїда» Вергілія в ідеології та культурі епохи принципату Октавіана Августа (<i>Рибачук Віктор</i>)	8
Передумови державотворення у давніх слов'ян (<i>Ляхно Олександр</i>)	25
Трансформація культурно-ідеологічних традицій конструювання образу «ідеального правителя» від Античності до Середньовіччя (<i>Лобода Дмитро</i>)	44
Рецепції ренесансного гуманізму в розвитку державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних ідеалів ранньомодерного європейського суспільства (<i>Год Наталія</i>)	66
Етапи педагогічної діяльності Антоніо Сальєрі та їхнє значення для становлення європейської мистецької освіти (<i>Яременко Леонід</i>)	104
О. О. Котляревський (1837-1881) та його внесок у дослідження історії слов'ян межиріччя Ельби і Одери доби Середньовіччя (<i>Рудь Микола</i>)	111
Павло та Костянтин Гапоновичі як визначні подвижники православного церковно-релігійного руху (<i>Гура Олексій</i>)	121
Історичні передумови створення та початок діяльності Міжнародної організації праці (<i>Древаль Юрій</i>)	154
Пан'європейський рух та характер перших глобальних інтеграційних планів Європи у міжвоєнний період (1918-1939 рр.) (<i>Вільховий Юрій</i>)	179

Ленд-ліз для СРСР у роки Другої світової війни: проблеми стратегічних поставок та оцінки ефективності (<i>Вільховий Юрій, Романенко Владислав</i>)	206
Ісламська модель суспільного розвитку як альтернативна форма модернізації (на прикладі Ісламської Республіки Іран) (<i>Порох Наталія</i>)	238
Суспільно-історичні характеристики Чехословаччини напередодні антитоталітарних трансформацій (<i>Трощко Тетяна</i>)	274
Ісламський фемінізм та боротьба жінок за свої права (<i>Горобець Ігор, Косуліна Анна</i>)	298
Криза у Косові 2022 року: автомобільні номери та незалежність (<i>Горобець Ігор</i>)	307
Волонтерство як форма відповідальності людства в умовах війни (<i>Блоха Ярослав</i>)	319
Застосування цивілізаційного підходу до вивчення культурологічного змісту історії у 7 класі (<i>Дерхо Віктор</i>)	329
Світ постапокаліпсиса за романом Роберта Мерля «Мальвіль» (<i>Цебрій Ірина</i>)	346
Післямова	353
Довідка про авторів	354

ПАВЛО ТА КОСТЯНТИН ГАПОНОВИЧІ ЯК ВИЗНАЧНІ ПОДВИЖНИКИ ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО РУХУ

Історія православ'я упродовж тисячоліть накопичила величезну кількість традицій і моральних норм. Вона залишила для нащадків унікальні зразки матеріальної і духовної культури. Для багатьох народів православна церква стала тим важливим суспільним складником, який посутньо впливав на процеси державотворення і цивілізаційного зростання. У цьому контексті непересічну роль завжди відігравали певні особистості – священники, ченці, меценати, благодійники, впливові чиновники, державні діячі. На різних відтинках історії вони вносили неоціненний вклад у розвиток церкви. У нашому розділі ми розглянемо діяльність визначних подвижників православного церковно-релігійного руху України Павла і Костянтина Гапоновичів.

Протоієрей Павло Георгійович Гапонович (Гапанович) народився 6 листопада 1829 р. у сім'ї священника. Навчався у Київській духовній семінарії, де і закінчив повний курс. 1 травня 1854 р. був висвячений у сан священника преосвященним Аполлінарієм, єпископом Чигиринським вікарієм Київської єпархії. Його батько – Георгій Павлович Гапанович (1798 – 24.01.1871 рр.) був священником 37-го піхотного Єкатеринбурзького полку, 28-го піхотного Полоцького полку (1853–1867 рр.), благочинним 7-ї піхотної дивізії та звільнений з пенсійним забезпеченням у Волинську єпархію в 1869 р.

П. Гапанович був одружений на Олександрі Євтихіївні. Народилася вона 23 квітня 1837 р. в с. Трояни Балтського повіту Кам'янець-Подільської губернії. Олександра Гапанович була членом сестринського братства в ім'я Пресвятої Богородиці «Троєручиця» у Полтаві. У «Пам'ятній книжці Полтавської губернії» згадується вдова священника Гапановича Олександра Андріївна. Ймовірно, це була технічна помилка, яка повторювалася у наступних тиражах видання [54, с. 71; 55, с. 54]. Священик мав двох дітей – доньку Олену (народилася 05.02.1860 р. в м. Могильов) та сина Костянтина (народився 17.05.1862 р. в м. Могильов).

У 1858 р. П. Гапанович призначений молодшим священником Коливанського Єгерського полку (40-й піхотний полк). Це особисто здійснив головний Священик Армії та Флотів протопресвітер Василь Кутневич. Отець Павло був активним учасником бойових дій. Зокрема,

брав участь у військових походах проти турецької армії на території князівств Молдови та Валахії, Криму. 22 жовтня 1854 р. вступив до складу Севастопольського гарнізону. 7 серпня 1862 р. був переміщений на священицьку вакансію до Свято-Троїцької церкви 33-го піхотного Єлецького полку [74, с. 115]. Сам полк упродовж 1864–1918 рр. був дислокований у м. Полтава і розміщувався в «Червоних казармах» (площ. Порохова, зараз вул. Сінна) [54, с. 71].

Під час табірному зборі військ для богослужінь П. Гапанович використовував спеціально облаштований намет, в якому могло перебувати до 40 осіб. В інший час, священиком використовувалася домово Свято-Троїцька церква та однопрестольний парафіяльний храм в ім'я Нерукотворного Спаса.

Серед церковного начиння Троїцької церкви був антиминос, невелика чаша, дискос, дві тарілки та хрест. На всіх цих речах стояла дата «1817». Придбані вони були за сприяння командира полку полковника Тухолки. Ймовірніше за все мова йде про Лева Адамовича Тухолку, командира 21-го Єгерського полку, який був розформований 28 січня 1833 р. і приєднаний до Єлецького.

До причту Троїцької церкви входив священик та церковник із нижчих військових чинів. Платню настоятель отримував зі скарбниці. Книги приходу та витрати велися справно та були скріплені печаткою головного протопресвітера Василя Кутневича. У храмі зберігалися копії метричних книг з 1815 р., сповідні відомості з 1851 р. та обшукові книги з 1848 р. тощо. Церковна бібліотека поповнювалася книгами релігійного та духовно-морального змісту. Скарбниця храму зберігалася в полковому грошовому ящику – 700 крб. квитками та 234 крб. 52 коп. готівкою.

П. Гапанович двічі на тиждень викладав «Закон Божий» у полковій навчальній команді. Один раз на тиждень – у навчальній команді 9-ї артилерійської бригади та у 6-й батареї тієї ж частини безкоштовно. Поза богослужіннями настоятель регулярно проводив співбесіди, недільні школи. По вівторках і четвергах відвідував казарми з роз'яснювальною розмовою щодо значення молитви.

При Троїцькому храмі був хор, який складався з нижчих військових чинів, юнаків, полкової музики та найманців. Просфори постачала місцева жителька Євдокія Грудницька.

Благочинна діяльність П. Гапановича була оцінена Іларіоном, єпископом Полтавським та Переяславським, який відвідав храм 27 червня 1893 р.

Упродовж 1872–1896 рр. П. Гапанович був настоятелем Спаського храму м. Полтави. За іншими даними церква Спаса Нерукотворного була надана йому для служіння у 1875 р. [73, с. 63]. При ньому було позолочено купол храму. У роки його служіння церква користувалася великою увагою прихожан і завжди мала багато вірян.

Авторитет полкових священиків був надзвичайно високим. Їм першим віддавали честь при зустрічі офіцери, а вони у відповідь прикладали руку до наперсного хреста зі словами: «Не нам, Господи, не нам, а імені Твоєму дай славу». Священики, які виявляли мужність і героїзм при виконанні свого обов'язку отримували державні нагороди: золотий наперсний хрест на Георгіївській стрічці з кабінету (Його Імператорської Величності), орден Св. Володимира 4 ст. з мечами, ордени Св. Анни 2 ст. та 3 ст. з мечами.

В особливих випадках священики отримували ордени з мечами та бантом. Це було свідченням того, що вони проявили героїзм безпосередньо на полі бою. Пастори, які перебували у складі діючої армії і не брали участь у бойових діях, за зразкове виконання свого обов'язку нагороджувалися такими ж орденами без мечів. Отримували священики і суто церковні нагороди: зведення у сан протоієрея, наперсний хрест із прикрасами від Священного Синоду, митру, камилавку, скуфію, посох та набедреник.

Будучи полковим священиком П. Гапанович брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Після її закінчення він повернувся до Полтави 16 вересня 1878 р.. Указом Св. Синоду №3627 зведений до сану протоієрея 30 листопада 1878 р.. Єпархіальне керівництво видало відповідне розпорядження 17 грудня 1878 р. [59, с. 49].

П. Гапанович мав низку нагород. Зокрема, указом Священного Синоду від 19 листопада 1856 р. за №11521 він нагороджений Набедреником. 14 травня 1867 р. його нагородили оксамитовою фіолетовою Камилавкою, а 8 квітня 1873 р. – Наперсним хрестом від Священного Синоду. 23 червня 1879 р. за участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. його відзначили орденами Св. Анни 3 ст. з мечами та Св. Володимира 4 ст. з мечами. Пізніше, 15 травня 1883 р., за старанну службу він отримав орден Св. Анни 2 ст., а 20 березня 1888 р. – Посох. 15 травня 1893 р. його нагородили орденом Святого рівноапостольного князя Володимира 3 ст., а 6 травня 1898 року – наперсним хрестом [12, с. 322].

1 травня 1894 р. відбулося урочисте святкування 40-літнього ювілею хіротонії П. Гапоновича. «Сердечне, справжнє батьківське

ставлення до всіх офіцерів, нижчих чинів та їхніх родин, постійна готовність словом та ділом допомогти і відгукнутися на нужду, люб'язна ввічливість із кожним членом пастви, привітна і щира гостинність, увага і добросовісне виконання служби, повне розуміння свого призначення», – ось характерні риси настоятеля Спаського храму [12, с. 441–442] (*тут і далі – переклад автора*).

Урочистості розпочалися ще напередодні, 30 квітня 1894 р., у полковій церкві. Отець Павло відслужив усенічне бдіння разом із полковим священиком 34-го піхотного Севського полку о. Павлом Вороновським та своїм сином, священиком 111-го піхотного Донецького полку о. Костянтином Гапановичем. Наступного дня, до початку літургії, в полковій церкві зібралися в парадній формі всі офіцери полку та штабу дивізії зі своїми сім'ями. Зокрема, начальник 9-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Олексій Кавтарадзе і командир полку полковник Яльмар Люндеквіст.

О 10 годині ранку розпочалася Літургія. Після її завершення, духовенство вийшло на середину собору для проведення молебну. У цей час О. Кавтарадзе вручив о. П. Гапановичу ордер протопресвітера військового та морського духовенства з дозволом настоятелю прийняти подарований коштовний, із дорогоцінним камінням, наперсний хрест [6, с. 443]. Його вручив полковник Я. Люндеквіст зі словами: «Офіцери глибоко цінують ваші заслуги перед полком, тому уповноважили мене вручити вам, шановний о. Павле, цей хрест. Цим скромним подарунком ми виражаємо до вас повагу і любов. Дай, Бог, усім нам бачити вас поряд ще багато років». Священик відповів, що дякує Господу Богу Вседержителю, за можливість служити у сані 40 років. «Цього знаменного дня, – продовжував настоятель, – я глибоко зворушений вашою увагою... То ж прийміть від мене щиру та сердечну подяку за любов, пошану і відданість мені... Цей дорогоцінний дар, хрест приймаю з благоговінням, як завітну святиню і як спонукання шукати і вищої духовної та моральної досконалості...». Далі, зі сльозами в очах, П. Гапанович пообіцяв берегти подарунок до кінця свого земного життя.

Дружина командира полку Марія Миколаївна Люндеквіст вручила дружині ювіляра Олександрі Євтихіївні Гапанович великий розкішний букет живих квітів, прикрашений широкими стрічками. Такі ж витончені подарунки отримали дочка ювіляра Олена Павлівна Некляєва, дружина лікаря 9-ї артилерійської бригади, і невістка Ольга Олександрівна Гапанович, дружина о. Костянтина. Онукам вручили книги в дорогій палітурці. На всіх присутніх це справило зворушливе

враження. «Тут справді відчувався той міцний моральний зв'язок, який давно вже поєднував о. Павла зі своїми духовними дітьми» [6, с. 444].

Офіцери подарували П. Гапановичу два Євангелія в золотій оправі та образ Святої Трійці в срібній ризі. Представники Севського полку, які спеціально прибули з м. Лубни, на чолі із полковником Михайлом Давидовим та священником о. Павлом Вороновським вручили коштовний образ Миколи Чудотворця.

Преосвященний владика Полтавський і Переяславський Іларіон, бажаючи вшанувати ювіляра, ще до початку молебня прислав до полкової церкви соборного протодіякона і хор. Сам же єпископ особисто поклав на П. Гапановича наперсний хрест. Іларіон висловив настоятелю свою духовну радість за нього, оцінив його заслуги, привітав та благословив. Отець Павло подякував владиці за подарунок та раніше вручений орден Святого Володимира 3-го ступеня. Далі Іларіон відвідав разом із гостями квартиру П. Гапановича, де їх урочисто зустрів оркестр Єлецького полку. Там їх почастували хлібом-сіллю. Задушевна, приємна застільна розмова тривала аж до вечора. Присутні згадували і розповідалися воєнні епізоди, моменти церковної служби тощо.

5 травня 1894 р. товариство офіцерів Єлецького полку влаштувало на честь ювіляра о. П. Гапановича урочистий обід. Туди запросили всю його родину: дружину, дочку із чоловіком та сина з дружиною. Обід, на якому були присутні всі без винятку офіцери із сім'ями та начальник дивізії, пройшов урочисто, за гарно декорованими столами. Особливо пам'ятним для гостей був тост о. Костянтина, сина П. Гапановича. Він зворушливо сказав, що з Єлецьким полком у нього нерозривно поєднуються спогади дитинства та юності, які є найдорожчими для кожної людини. Першою нянькою для о. Костянтина був солдат, а вчителем – офіцер. Долею закинтий далеко від цього полку, він однак ніколи не забував його у своїх молитвах, жив дорогими спогадами. На той час, коли цей полк, через 10 років, так щиро, сердечно вітав батька і привітно ставився до нього самого, він не міг не висловити слова вдячності усьому тому, що так глибоко було у його серці [6, с. 448]. Під гучні овації гостей та звуки маршу ювіляр о. П. Гапанович із родиною залишив урочистий обід.

У ніч із 9 на 10 лютого 1902 р. П. Гапанович раптово помер. На той час він був найстарішим із службовців 9-ї дивізії. «Повний сил і бадьорості духу, здоров'я, він був мужнім утішником поранених та невтомним молитвеником» – йшлося у некролозі [16, с. 190]. Протоієрей завжди був душею полку, користувався любов'ю та

пошаною серед товаришів по службі. Відзначався відданістю своїй високій справі і полковим традиціям. Завжди був чуйним, доступним та привітним. Отець Павло мав неординарні людські риси, був людиною енергійною і справжнім душпастирем.

Урочисте поховання П. Гапановича відбулося 12 лютого 1902 р.. На ньому було присутнє усе міське духівництво на чолі із вікарієм Полтавської єпархії. Також було присутнє військове духівництво 9-ї та 31-ї дивізії, чотири хори півчих, два хори музики. Біля труни стояла велика кількість вінків. Тіло настоятеля несли офіцери полків дивізії. Попереду, на подушках, розміщувалися нагороди П. Гапановича. Зокрема ордени Святої Анни 3-го ступеня та Святого Володимира 4-го ступеня. Позаду катафалка йшов увесь Єлецький полк, частини артилерії та представники від інших частин дивізії, генералітет, начальники частин і полкові дами. Багатотисячний натовп супроводжував покійного до місця поховання.

На вакантне місце священника 33-го піхотного Єлецького полку був переведений священник 249-го Майкопського резервного батальйону Костянтин Гапанович. На його місце призначено священника Ташкентського військового госпіталю Симеона Дороновича. Посаду благочинного 9-ї піхотної дивізії, яку займав протоієрей П. Гапанович, надали священникові 35-го піхотного Брянського полку Євгенію Шереметеву [14, с. 290].

Відповідно до угоди між єпархіальною владою та міським управлінням і військовим відомством із 1 жовтня 1906 р. для полкової церкви 33-го піхотного Єлецького полку для богослужінь було відведено Спаський храм. Священник цього полку К. Гапанович фактично і був настоятелем Спаського храму [31, с. 470].

Костянтин Павлович Гапанович народився 17 (18) травня 1862 р. у м. Могильов. Навчався у Полтавській духовній семінарії [57, с. 434; 58, с. 285; 60, с. 221; 61, с. 227]. У 1883 р. він закінчив шостий клас закладу і 8 листопада був направлений на службу псаломщиком до Динабурзького фортечного собору (м. Даугавпілс, Латвія). У 1886 р. К. Гапанович був священником 8-го драгунського (3-го уланського) Смоленського полку. Місцем дислокації полку було с. Мишурін Ріг Катеринославської губернії та м. Волковиськ Сувалкської губернії. 3 29 травня 1890 р. він переміщений до 111-го піхотного Донського полку (м. Ковно, зараз м. Каунас, Литва) [62, с. 269; 3, с. 388].

У 1895 році за наказом № 128 Військового Відомства К. Гапанович був переведений на вакантну посаду другого священника в Ковенський військово-фортечний собор [7, с. 514]. Тут він користувався великим

авторитетом та повагою. Викладав «Закон Божий» та слов'янське читання у Ковенському православному петропавлівському братстві [13, с. 575], виконував обов'язки скарбника товариства [52, с. 452; 53, с. 68]. За два роки служби здобув любов і пошану своїх численних парафіян, за що був нагороджений цінним наперсним хрестом та трьома напутніми іконами від чинів Ковенської фортечної артилерії [10, с. 420]. Духовним наставником К. Гапановича був протоієрей, настоятель Ковенського фортечного собору Микола Олександрович Каллістов. М. Каллістов займався активною пастирською діяльністю. За його безпосередньої участі було споруджено військовий храм у м. Умань, засноване Ковенське православне братство. Протоієрей був також співробітником «Вісника воєнного і морського духовенства» [42, с. 579-580].

Із 31 березня 1897 р. за власним бажанням К. Гапановича перемістили до 249-го Майкопського піхотного резервного батальйону [9, с. 322]. (м. Ставрополь), де нагородили грамотою за заслуги перед відомством з нагоди дня народження імператора [75 с. 480–481].

Із 1902 р. до 1910 р. К. Гапанович був священником 33-го піхотного Єлецького полку в Полтаві. Упродовж 1904–1905 рр. він перебував у діючій армії, яка воювала проти Японії. У подальшому його перевели до церкви 5-го драгунського Каргопольського полку. На його місце призначили священнослужителя 42-го піхотного Якутського полку Петра Голубятнікова [70, с. 235].

Місцем дислокації Каргопольського полку упродовж 1865-1912 рр. було м. Конін Калишської губернії (зараз територія Польщі), упродовж 1912-1918 рр. – м. Казань. Церква на честь св. Трійці у м. Конін була освячена 6 грудня 1902 р.. Вона розташовувалася у центрі міста, біля мосту через річку Варту. Храм мав шатровий купол над вівтарною частиною та двохярусну дзвіницю над входом. На будівництво церкви було витрачено 8 тис. крб.. У 1920–1930-х роках цей храм було знищено.

Піхотна церква в Казані була заснована ще наприкінці XVIII ст. на честь св. Трійці. Солдатські казарми було розташовано за 2 версти (2,12 км) від міста. Приміщень для церкви у казармах не було, тому військові відвідували храм Архієрейської дачі. За штатом при полковій церкві був один священник.

Починаючи з 1914 р. К. Гапанович був призначений благочинним м. Брест-Литовськ та Брест-Литовського постійного військового шпиталю [43, с. 693-694]. Ймовірно, влітку 1915 р. в результаті захоплення Брест-Литовська військами Австро-Угорської та Німецької

імперій священники міста були евакуйовані. Через брак джерел нам не вдалося з'ясувати, коли та за яких обставин о. Костянтин став завідувачем свічковими та книжковими складами в Одесі [49, с. 577-578]. Після 1916 р. доля священника невідома. Є припущення, що він міг бути похований у 1960 р. на території некрополя церкви Всіх Святих м. Сімферополь.

К. Гапанович мав такі нагороди: 1896 р. – камилавка [8, с. 292]; 1903 р. – наперсний хрест Священного Синоду [17, с. 323]; 5 листопада 1904 р. – орден святої Анни 3 ст. з мечами; 10 квітня 1905 р. – орден святої Анни 2 ст. з мечами; 31 жовтня (21 листопада) 1905 р. – золотий наперсний хрест на Георгіївській стрічці із Кабінету Його Імператорської Величності [25, с. 738]. 23 вересня 1909 р. йому було оголошено Найвище Благовоління; а 7 листопада 1909 р. отримав золотий хрест із коштовними прикрасами із Кабінету Його Імператорської Величності; 22 вересня 1913 р. – орден святого Володимира 4 ст. із написом «25 років» і бантом по статуту. Після 1913 р. він отримав сан протоієрея, 16 травня 1915 р. – посох [46, с. 549]; 22 жовтня 1915 р. – орден святого Володимира 3 ст. [50, с. 162].

У 1883 р. К. Гапанович одружився на дочці чиновника окружного артилерійського складу Віленського військового округу Ользі Сім. Вона була «одержима душевною хворобою» і з 12 липня 1901 р. перебувала на лікуванні в Харкові. Ольга загинула від вогнепального поранення 26 листопада 1901 р. в м. Вільно.

Священик мав двох доньок – Олександру (29.06.1890 р.н.) та Олену (20.05.1892 р.н.). Молодша була охрещена 9 серпня 1892 року. Хрещеними батьками були ад'ютант Ковенського фортечного Комендантського управління Микола Пижов та дружина нотаріуса Ольга Пігулевська. Таїнство хрещення здійснив благочинний 28 піхотної дивізії священник 109 піхотного Волзького полку Євген Ардашов.

Не маючи можливості самостійно утримувати доньок, К. Гапанович звертався листом до Московського Олександрівського інституту із проханням зарахувати на навчання своїх дітей. Зокрема, в листі йшлося, що у червні 1901 р. дружина священника збожеволіла, а на руках залишилося двоє дівчат: Олександра (11-ти років) та Олена (9-ти років). На той час К. Гапанович мешкав у м. Ставрополь на вул. Семінарській у будинку П. Мочканіна.

Із подібним листом настоятель звертався у жовтні 1902 р. до Ксеніївського інституту шляхетних дівчат. Своє прохання К. Гапанович обґрунтовував смертю дружини і скрутним матеріальним

становищем. Окрім отримуваної на службі платні священник інших доходів не мав. Про що свідчив у спеціальному листі тимчасовий виконувач обов'язків командувача 33-го піхотного Єлецького полку. Проживав священник у м. Полтава при штабі.

У 1903 та 1904 рр. молодшу доньку Олену було внесено до списку для балотування (шляхом жеребкування) до Московського Олександрівського інституту. Про навчання іншої доньки, Олександри, нам нічого не відомо, бо вона народилась 29 червня 1890 р., а за правилами прийому у навчальні заклади, підпорядковані відомству Імператриці Марії, допускалися дівчата віком не молодше 10 і не старше 12,5 років. Олександра була одружена з дворянином – студентом Казанського університету Вольдемаром-Юлієм фон-Циммерманом (шлюб відбувся 07.11.1914 р.)

Перебуваючи у Полтаві, К. Гапанович (проживав у батьківському будинку за адресою: вул. Протопопівська, 27, на перетині з вул. Дворянською, зараз – це перехрестя вулиць І. Котляревського та П. Орлика) він відігравав значну роль у православному церковно-релігійному русі міста. Так, при освяченні місця та основних приміщень для церковно-вчительської школи (29 квітня 1903 р.) о. Костянтин був запрошений на урочистості разом із єпископом Іларіоном, кафедральним протоієреєм Ф. Лазурським, протоієреєм П. Мазановим [64, с. 761]. 30 квітня того ж року він здійснював архієрейське співслужіння на території «Шведської могили». «Тихий спів полкового хору справив на всіх присутніх чарівне враження». Після цього преосвященний Іларіон благословив присутніх і запросив командира корпусу, його сім'ю та керівний склад офіцерів Єлецького полку до своїх покоїв на чай [64, с. 762].

К. Гапанович був активним учасником братських зборів військового духівництва, які проходили переважно в Санкт-Петербурзі, Києві та Москві. Подібні з'їзди відбувалися під головуванням протопресвітера, починаючи із 1889 р.. На них з'ясовувалися основні завдання пастирської роботи, розглядалися умови військового побуту, обмінювалися думками і спостереженнями тощо. Віддаленість Санкт-Петербурга та оплата поїздки за власний рахунок ускладнювала участь пастирів у братських зборах. Виходом із такої ситуації стало спрямування до Духовного Правління при Протопресвітері рапортів, запитань та листів священників «із місць». Вони виносилися на обговорення чергових зборів, а рішення щодо них повідомлялося відправникам. Зазвичай петербурзькі збори відбувалися кілька разів на рік. Переважно у лютому та жовтні (листопаді), інколи – у квітні

(травні). Як правило, перші збори року відкривав промовою Протопресвітер. Далі виступали представники регіонів. Зокрема, 28 жовтня 1903 р. К. Гапанович представляв полтавське воєнне духівництво на з'їзді в Санкт-Петербурзі, присвяченому становищу храмів Сибіру та пасторській діяльності церковників [20, с. 52].

28 листопада 1906 р. за участі о. Костянтина відбулися чергові братські збори в Санкт-Петербурзі. З-поміж низки питань з'їзду в порядку денному була записка командуючого 1-го Аргунського полку Забайкальського козачого війська підполковника Яковлева. У ній йшлося про необхідність перебування постійно діючого полкового священика під час воєнних дій. З цим погодився К. Гапанович, який виступив із окремою доповіддю. На його думку, у бойових умовах пастирської роботи особливу роль має загальна сповідь. «На скільки я пам'ятаю, – зауважив о. Костянтин, – це питання неодноразово порушувалося на наших братських зборах, проте відсутність практики та звичаї, унеможлилювали його вирішення...» [28, с. 53]. Далі священик навів приклади тих умов, у яких доводилося йому працювати. «У 15–20° мороз важко розмовляти в окопі під свист куль... У слухачів мимоволі мурашки йдуть по тілу, коли над головою гуде 8-ми дюймовий снаряд...» [28, с. 54]. К. Гапанович відзначив, що за підтримки командира полку зумів влаштувати говіння чинам всієї дивізії. Священик намагався надати посту певної урочистості, нагадати воїнам про батьківщину і молитвою укріпити їхній дух. Отець Костянтин пригадав, як їздив у тил, розшукав дивізійний обоз, купив борошно для просфор та вино. Встановлення намету священиком виявилось непрактичним. Конструкція була занадто високою, тому бічні покриття не діставали землі. У наметі було дуже холодно, постійний протяг у великий мороз унеможлилював службу. У подальшому священик використовував госпітальний намет чи просто курінь із солдатських полотнищ. У імprovізованій полковій церкві встановили іконостас, перед іконами запалили лампади та підсвічники. Саме говіння було організоване у такий спосіб. Одна рота Єлецького та Брянського полків після бані відвідала вечірне богослужіння та сповідь. На другий день – обідню, а потім причастилася. Солдати з офіцерами скуштували чай з булочками і відправилися на позиції. Загалом постувало близько 350-400 осіб. Першу службу К. Гапановичу довелося здійснювати 20-го листопада, напередодні свята Введення Господнього. Урочиста всенічна з елеєпомазанням тривала при двадцятиградусному морозі. Одиночна сповідь для нижчих чинів та священиків була справжнім випробуванням. Після пропозицій

К. Гапановича благочинний полку зауважив, що він служить 40 років, а спільної сповіді ніколи не робив і не бачив. Враховуючи умови, в яких доводиться служити священикам, він зрештою дозволив розглянути можливість загальної сповіді. «Навряд чи вистачить у вас сил сповідувати всіх персонально, адже завтра доведеться їх причащати», – зауважив благочинний полку [28, с. 55]. Слід зазначити, що реалізована К. Гапановичем практика спільної сповіді дуже хвилювала священика. «Я думав, багато думав. Надто страшно було мати перший досвід і мало сподівався на свої сили», – згадував о. Костянтин. Завершилася усенічна служба читанням молитви перед сповіддю. Надалі священик неодноразово практикував спільну сповідь за алгоритмом одна рота в день. Зазвичай сповідувалися після молитви так: священик звертався з умовлянням про покаяння, зачитував заповіді, а військові самостійно пошепки відзначали ті, які порушили. Перераховувалися гріхи без жодної сором'язливості і лише дехто просив окремої бесіди. В особистих розмовах здебільшого калялись у питаннях напіввідступництва та статевих родинних гріхах.

Доповідь К. Гапановича викликала на зборах жвавий інтерес. Навіть сам протопресвітер О. Желобовський висловився на цю тему: «Проблема загальної сповіді за виняткових обставин військових дій, відсутності церкви і часу для здійснення приватної сповіді, повинна вирішуватися комісією. Думаю, що Священний Синод не тільки не звинуватить військових священиків за спільну сповідь у зазначених обставинах, але схвалить її та благословить надалі для подібних випадків» [28, с. 57].

Одним із найважливіших питань, які обговорювалися на з'їздах воєнного духовенства було утворення похоронної каси. Вперше таку думку висловив священик 178-го піхотного Венденського полку В.М. Архангельський на братських зборах 5 листопада 1896 р.. На його переконання, кошти на утримання каси необхідно було залучати шляхом добровільних пожертвувань: спочатку 3 крб., а у разі смерті когось із членів товариства – по 1 крб.. З перших внесків склався основний капітал, а з інших – допомога на поховання членів товариства, їх удовам та сиротам [11, с. 54].

Проект статуту поховальної каси обговорювався на братському з'їзді воєнного духівництва в Санкт-Петербурзі 16 листопада 1901 .. Відповідно до пропозиції протопресвітера О. Желобовського деякі військові священиками надіслали на його ім'я рапорти із зауваженнями щодо цього документу. Таких доповідних було дванадцять. Один із рапортів підготував К. Гапанович. Зокрема, священик запропонував

параграф 3 статуту поховальної каси доповнити словами: «вступ до каси нових членів, через рік після її відкриття, дозволявся особам, які служили у відомстві о. Протопресвітера, і були не старшими 35-річного віку» [15, с. 47–55]. Братський з'їзд відхилив цю пропозицію, обґрунтовуючи своє рішення тим, що в такому разі доведеться відмовити багатьом бажаючим бути членами поховальної каси.

Після тривалого періоду обговорень та дискусій 4 лютого 1904 р. поховальна каса відомства протопресвітера військового і морського духовенства була відкрита. Усім членам причтів військово-морських церков необхідно було пожертвувати з отриманого казенного кошту не менше двох відсотків щомісяця. Зібрані кошти надсилалися духовному правлінню при протопресвітері, для подальшої передачі в Червоний Хрест [21, с. 130]. Роблячи підсумки першого року існування каси, Протопресвітер зазначив, що «поховальна каса військово-духовного відомства дала несподівано сприятливі результати». На 1 лютого 1905 р. її капітал складав 7818 крб. Допомоги видано на понад 2000 крб. [23, с. 451–463]. На третій рік свого існування поховальна каса володіла капіталом у 14 тис. крб.. За цей час було видано допомоги на 7326 крб. (при виплаті сім'ї загиблого 300 крб.) [28, с. 45].

Що стосується К. Гапановича, то він намагався сплачувати внески до поховальної каси регулярно. Проте були випадки, коли він не мав можливості здійснити їх у повному розмірі, тому у звіті каси знаходимо деякі суми заборгованості. Так, у 1905 р. священник сплатив 13 крб. із необхідних 18 [26, с. 263]. Станом на 1 вересня 1905 р. він надіслав 28 крб., боргів не мав [24, с. 612], а рівно через рік вніс 3 крб. «вступних», 28 крб. на сплату смертельних випадків і 9 крб. заборгував [27, с. 675].

Загалом заборгованість за виплатами в касу у 1906 р. була типовою для багатьох священників. Зокрема, кількість боржників складала 252 особи, що становило 36% усієї кількості членів. За три роки існування поховальної каси вона недоотримала 2965 крб. 30 коп.. 31 священник не надіслав внесок від 25 до 34 крб. на загальну суму 851 крб. Відповідно 35 священників – від 15 до 24 крб. на суму 600 крб. 60 коп.; 86 священників – від 8 до 14 крб. на суму 997 крб. 20 коп.. Решта (100 кліриків) не надіслали внески від 1 до 7 крб. на суму 456 крб. 50 коп.. Сумлінних платників за звітний 1907 рік було лише 434 особи. Цікаво, що 129 членів поховальної каси сплатили зайві кошти на суму 890 крб. 40 коп. [30, с. 266].

Незважаючи на складність матеріального становища, о. Костянтин займався благодійною діяльністю. Так, восени 1903 р. він пожертвував

1000 крб. на облаштування церкви-каплиці на території полтавського гарнізонного цвинтаря [22, с. 167], а у 1904 р. – 25 крб. на будівництво в Санкт-Петербурзі шпиталю для вдів та сиріт військового та морського духівництва [19, с. 569]. У 1914 р. К. Гапанович вніс 10 крб. на облаштування огорожі навколо церкви святого Блаженного Миколи при польовому мінському шпиталі [45, с. 394], а у 1916 р. – 23 крб. на відкриття інвалідного будинку [47, с. 399].

2 жовтня 1890 р. Протопресвітер вніс пропозицію щодо створення військовим духовенством власного свічкового заводу, який, за прикладом таких підприємств у єпархіях, міг би давати кошти на благодійні цілі [4, с. 699–703]. Для реалізації задуму була створена комісія та придбано невелику ділянку землі [5, с. 188–189]. Ідея створення свічкового заводу викликала жваві дискусії. У подальшому майже на кожних братських зборах обговорювалася доцільність цієї ініціативи, що врешті зумовило відкриття підприємства у 1893 р. в Санкт-Петербурзі. Перші роки існування заводу були складними. Лише через три роки після заснування вдалося розрахуватися за придбану будівлю та інвентар. Через десять років прибуток підприємства був достатнім для використання його у благодійних цілях. У своєму звіті за 1903 р. О. Желобовський зазначав, що заводське приміщення з інвентарем мало капітал в 30 тисяч крб., щорічна допомога на вдів та сиріт військового духівництва складала близько 40 тисяч крб., запасний капітал – 25 тисяч крб. тощо [18, С. 470].

Від самого початку заснування єпархіальні заводи потрапили в пряму залежність від німецьких виробників парафіну та інших хімічних матеріалів, які використовувалися для виготовлення церковних свічок. Парафінові свічки були переважно білими. Тому виникла потреба у «відбілюванні» воску та встановленні єдиного стандарту для усіх заводів. Довжина свічки мала перевищувати її ширину по колу не менше ніж у шість разів. Сама свічка обов'язково виготовлялася білою, з червоною ниткою світильника.

Розрив економічних зв'язків із Німецькою імперією на початку Першої світової війни викликав церковну економічну кризу. Свічкові заводи залишилися без воску. Виник «свічковий голод». Ціни на свічки зросли, а їхній розмір зменшився. Парафіян закликали до заощадження. У храмах свічки в обов'язковому порядку знімалися з підсвічників недогорілими на четверть.

Проблема залежності свічкового виробництва від німецьких поставок активно обговорювалася у пресі під час Першої світової війни. У кризі звинувачували священників, які мали відношення до

виготовлення та зберігання свічок. К. Гапанович, який за нез'ясованих нами обставин у 1916 р. був завідувачем свічковими та книжковими складами в Одесі, вважав зайвим додатковий і посилений контроль за діяльністю священників. Отець Костянтин пояснював, що на перше число кожного місяця він регулярно надсилав гроші до Комітету, який займався збором таких коштів. На залишках у складі ні коштів ні свічок не залишалося. Саме тому, братські збори Одеського військового духівництва зверталися з проханням до Духовного Правління надати 60 пудів свічок. К. Гапанович зазначав, що перед святами збільшено на 4 крб. ціну за пуд свічок, тому додаткових витрат зі свічковому складу не було [49, с. 577-578]. Фактично свічкова ініціатива виявилася збитковою для Церкви. Парафіяни по суті були пасивними джерелами фінансування, а не суб'єктами літургійного процесу.

У 1904 р. о. Костянтин був учасником цікавого православного ритуалу в м. Полтава – омивання ніг. Цей чин здійснює у Великий четвер архієрей із 12 священниками (чи ченцями) як згадку про омивання Спасителем ніг апостолам перед Таємною вечерєю. У Полтаві цей ритуал проходив рідко. Перед тим він був відправлений лише десять років тому. Багато присутніх жодного разу не бачили цього чину, тому поспішали зайняти місця посеред соборного храму – ближче до так званого «облачального місця». Архієрейський амвон складався зі звичайного крісла для архієрея та двох лав для священників, накритих червоним сукном. О 13 годині дня, після заамвонної молитви, розпочався сам чин. Архієрей, виходячи через царські ворота, підійшов до місця «облачення». Попереду нього йшли протодиякон з Євангелієм і два диякони – один із умивальницею, інший – із посудиною з водою. Зійшовши на амвон, архієрей, який уособлював Христа, сів у крісло. 12 священників, за кількістю учнів Ісуса, сиділи на своїх місцях у вівтарі. Вони були одягнені у блакитні ризи. На правій оголеній нозі замість чобіт були туфлі. Отримавши благословіння від архієрея, два диякони зайшли до вівтаря і звернулися до священників такими словами: «Учитель кличе тебе». Після чого вони по черзі вийшли на місце «облачення». Серед них були: архімандрит Феодосій, кафедральний протоієрей Федір Лазурський, протоієреї Іоан Галабутський, Юстин Ольшевський, Григорій Лісовський, Василь Глинський та Григорій Бельський; священники Костянтин Родзієвський, Георгій Богацький, Костянтин Гапанович, Володимир Щитинський та Петро Тарасевич.

Зійшовши на амвон, священники вклонилися архієрею та сіли на лави один навпроти одного (старший – праворуч від архієрея, молодший –

ліворуч). Їхній вихід супроводжувався хоровим співом під керівництвом священика Г. Горянова.

Під час чину омивання ніг архієрей, схилившись на праве коліно, змочив тричі водою ногу кожного священика та ретельно витер рушником. Вони поцілували його в митру та руку, а він кожного в руку. Увесь обряд омивання ніг тривав близько сорока хвилин і завершився літургією [65, с. 475-479].

Після початку війни між Російською і Японською імперіями 1904-1905 рр. «Полтава перейшла від молитов, маніфестацій, розмов – до справ сумних, проте необхідних... Довелося проводити частини військ на театр війни...» [51, с. 226]. Рішенням Святійшого Синоду керівництво всіма справами щодо духовного опікування воїнів, які вирушили в діючу армію, а також благодійної діяльності Церкви, було покладено на протопресвітера військового та морського духовенства Олександра Олексійовича Желобовського. Більшість з'єднань сухопутної армії мали у своєму складі похідні храми і були укомплектовані штатними священиками. Новостворені частини поповнювалися пасторами запасних з'єднань і забезпечувалися необхідним церковним майном.

2 лютого 1904 р. відбувся напутній молебень у соборному храмі Полтави для 10-ї роти Східно-Сибірського стрілецького полку, яка складалася із частин Єлецького та Орловського полків. Біля собору служив молебень полковий священик К. Гапанович. Він промовив змістовні і чуттєві слова, з притаманним йому захопленням і натхненням, передав від полку офіцерам ікону, а нижчим чинам хрестики та образки. Священик наголосив на святому обов'язку захищати Батьківщину і з усіма поцілувався [51, с. 227].

5 травня 1904 р. Полтаву відвідав імператор Микола II. Він оглянув війська та благословив полки образами-складнями. На зворотній стороні образу були зроблені написи: «Благословення на похід Їх Величностей (Єлецькому та Орловському) полку. Травня, 1904» [66, с. 546–547]. 11 травня о дев'ятій годині вечора перший ешелон військ Полтавського гарнізону відправився на війну. К. Гапанович йшов пероном вокзалу разом зі своїми дочками. Вони тримали його за руку і ні на хвилину не відпускали... [51, с. 223]. Натовп був схвильований і нервував. Після того як голосно і натхненно до солдат звернувся полковий священик їхній настрої став піднесеним [51, с. 235].

На війні К. Гапанович працював в особливих умовах. Зокрема, служив Божественні літургії під час атак, здійснював молебні та панахиди, сповідував, причащав помираючих, проповідував слово

Боже та провадив бесіди з воїнами, втішав поранених, надавав першу медичну допомогу, підбадьорював та надихав особистим прикладом, відспівував загиблих тощо. Так, один із кадетів Петровського Полтавського кадетського корпусу Петро Долинський згадував історію офіцера Єлецького полку Віктора Терпиловського. Підпоручик В. Терпиловський після закінчення Олександрівського військового училища у 1904 р. прибув у Єлецький полк. Новобранця вітали як «свого». «У суворий час війни, в далекому чужому краю, ніжному, боязкому, незміцнілому для бойового життя і жажливих поневірянь юнакові потрібен був спочатку теплий родинний прийом. Його зустріли як друга і полюбили як рідну дитину. К. Гапанович першим взяв у ньому теплу участь, а товариш дитячих років П. Некляєв став йому вірним і відданим другом» [71, с. 91-92].

В одному із боїв В. Терпиловський був поранений уламком шимози у праве плече. Рана виявилася незначною, тому підпоручик почувався добре. Командир полку наказав посадити його на коня і відправити на перев'язувальний пункт. Там офіцера радісно зустрів о. Костянтин, поцілував і привітав зі «звільненням від смерті». Священик влаштував йому місце для відпочинку і попросив лікаря дбайливо доглядати за ним. В. Терпиловський почував себе ще краще: посміхався, жартував і по-дитячому радів. Наступного дня К. Гапанович благословив і сердечно попрощався з підпоручиком, якого евакуювали до Микольськ-Уссурійська. Через кілька днів у полк прийшла сумна звістка – В. Терпиловський раптово помер у дорозі від правця. Священик не здогадувався, що то було його «останнє цілування» [71, с. 93].

По завершенню війни духівництво отримало медаль «Російсько-Японська війна 1904–1905 рр.». Вона була трьох видів: срібна, світло-бронзова та темно-бронзова. Срібною медаллю нагороджувалися особи, які перебували в Порт-Артурі під час його облоги. Світло-бронзовою – учасники бойових дій на суші чи на морі, а темно-бронзовою – пастори, які перебували на службі у складі діючої армії. Медаль носилася на Олександрівсько-Георгіївській стрічці. Священики, які брали участь у діяльності Російського товариства Червоного Хреста, у тому числі й госпітальні священики, були нагороджені медаллю «На згадку про Російсько-японську війну 1904–1905 рр.».

Повернувшись до Полтави, у жовтні 1906 р. К. Гапанович був призначений настоятелем Спаського храму.

Священик був небайдужий до історії цієї церкви. Він написав низку розвідок, які були надруковані на сторінках «Полтавських єпархіальних відомостей», «Вісника воєнного духовенства», а також окремих видань – «Пам'ять Полтавської перемоги» та «Історичний нарис Спаської церкви» [31, с. 474].

Священик К. Гапанович, спираючись на дослідження О. Левицького та І. Павловського, подає перелік існуючих на 1684 р. у Полтаві храмів: соборний Успенський, приходські – Воскресенський, Миколаївський, Преображенський та Стрітенський. У своїй публікації в «Полтавських єпархіальних відомостях» автор вживав назву «Преображенський» замість «Спаський» не помилково. Справа в тому, що ці дві, здавалося б різні назви, часто використовувалися як синонімічні у розмовній мові. Аналізуючи низку документів, зокрема скаргу та довідки митрополії, К. Гапанович припускає, що Спаський храм упродовж тривалого часу не міг бути приділом Преображенського або ж зазнавати якихось архітектурних перебудов у зв'язку з цією прибудовою. Храм Преображення Господнього на 1712 р. був далекий до відновлення і не міг бути діючим на 1706 р.. Тобто, Настоятель Спаського храму І. Світайло, звільнений у 1710 р., просто добудував Преображенську церкву «стіна в стіну» поряд з уже існуючою. На думку К. Гапановича, це були два різних храми з окремими входами, богослужіння в яких відбувалося незалежно один від одного [67, с. 680]. Доказом цього може бути цитований автором указ Полтавського духовного правління від 27 березня 1802 р.. Зокрема в ньому зазначалося, «...от ныне впредь в поименованной церкви (*Преображения Господнього – авт.*) никакого служения не имеют, а перенести из нея святыя запасные дары и антиминс в состоящую близ ея придельную Нерукотвореннаго Образа церков, продолжать там священнослужение...» [67, с. 681]. Спираючись на обстеження території навколо Спаської церкви, К. Гапанович зробив висновок, що спільним між Спаським та Преображенським храмами був лише цвинтар. Архітектурна ж форма Спаської церкви залишалася незмінною з моменту її відновлення у 1705 р.

К. Гапанович вважав, що припинення існування Преображенського храму було започатковано указом Полтавського духовного правління від 27 березня 1802 р.. Зокрема в документі йшлося «...старосте всемерно разобрать означенную Преображенскую, а на крайность снять верхние куполы по залом, до восьмого числа текущаго месяца, дабы она паче чаяния своим падением кому какого вреда причинить не могла под опасением строжайшаго за все за то взыскания, а как

помянутая придельная церковь ныне занята полковым священником, то дабы оный оттуда выступил и вам ее представил немедленно...» [67, с. 681].

У 1830-х роках навколо Спаського храму, ймовірно, існував дерев'яний футляр. Він міг покривати як усю церкву, так і її частину. Цей футляр, як і сам храм, був у дуже жалюгідному стані. Спираючись на малюнки Спаського храму початку ХІХ ст., К. Гапанович припускав, що укріплення споруди, окрім купола, відбувалося за рахунок деталей розібраного Преображенського храму [56, с. 681]. Зокрема, у рапорті священника М. Кійкова від 3 листопада 1839 р. № 85 до Полтавської будівельної комісії йшлося про «...можливе укріплення близького до руйнації приділу церкви, який не має нічого спільного з її фасадом, який, без сумніву, збудований на багато раніше...» Далі о. Кійков зазначав, що у літній час з боку Успенського собору за клопотанням церковного старости були встановлені в окремих місцях споруди дубові балкони та ліквідовані порожнини в даху [67, с. 682].

Полтавський інженер капітан А. Леонтович у своєму рапорті Полтавській будівельній комісії від 31 жовтня 1839 р. № 75. доносив: «стіни храму міцні, коридорна прибудова, яка йде по усій довжині храму, з середини утримується новими підпорами, а от дах упав зовсім на стіни церкви» [67, с. 682].

Після завершення ремонтних робіт Спаський храм на середину ХІХ ст. був невеликим одноглавим кам'яним приміщенням. Довжина храму, за даними П. Бодяньського, «10 $\frac{2}{3}$ сажнів (всередині), ширина – 4 $\frac{2}{3}$, висота з хрестом 9 $\frac{2}{3}$ » [1, с. 88]. За даними В. Бучневича, «довжина 10 $\frac{3}{4}$ сажнів, ширина – 4 $\frac{3}{4}$, а висота – 9 $\frac{2}{3}$ сажнів. Збудована церква була в основному із міцного дубового лісу та вкрита гонтом» [2, с. 177]. Зовні храм нагадував човен із обшальованими стінами та однією позолоченою главою [56, с. 315]. Між кам'яною стіною та дерев'яною основою церкви проходив коридор шириною в 1,07 м. Престол був один – в ім'я Спаса Нерукотворного Образу (16 серпня), дверей – троє (західні, північні і південні), а вікон – дев'ять.

Цікавою була форма і влаштування бані Спаського храму – західно-північного типу на чотирьохкутній основі плану. Порівнюючи Спаський храм із західноукраїнськими та північноукраїнськими регіональними архітектурними зразками, М. Рудинський припускав, що на його архітектурні особливості вплинула перш за все колонізація Лівобережжя переселенцями. Це призвело до поєднання плану і форм південно-східного та північно-західного типів – «8-кутник та зрізані бані, 4-кутник та випуклі бані» [72, с. 10].

Всередині церква була розділена на чотири частини: старі сіни, притвор, храм, вівтар. Збереженню традиційної трьохдільності храму сприяло цікаве архітектурне рішення – сіни служили притвором, а старовинний притвор був з'єднаний аркою із середньою частиною споруди. Праворуч від входу в сіни знаходився невеликий боковий вівтар, призначений для складу церковних речей, а за ним, поруч із вівтарем, ризниця. Інтер'єр храму залишався незмінним [2, с. 178]. Між сінями та притвором збереглися лутки дверей. «Два невеликих кліроси вміщували три-чотири особи. Через підпорні колони вівтарна частина була тісною. Загальна місткість храму – до 150 осіб» [67, с. 686].

У 1863 р. храм всередині було знову відремонтовано коштами Полтавського купецтва. Великі пожертвування зробила купчиха Анастасія Василівна Недоборська [67, с. 683]. До ремонту вівтар Спаського храму не був прикрашений. У ньому була лише одна ікона Преображення Господнього на горішнім місці. «Розміри образу – 15х10 вершків (44,45 см х 66,68 см)» [67, с. 687].

По середині горішнього місця знаходився образ Спасителя, праворуч – у весь зріст Івана Хрестителя, ліворуч – Божої Матері, митрополита київського Петра, євангеліста Івана Богослова разом із мученицею Іриною. К. Гапанович вказує, що ці ікони були подаровані А. Недоборською [67, с. 687].

Після оновлення храму в 1863 р. у першому ярусі іконостасу, поблизу храмового образу, з'явилися ікони із зображенням Олександра Невського та Марії Магдалени [56, с. 316]. Розміри образів достатньо великі – близько «2 ½ аршин. Обрамлені вони були позолоченими багетними рамами, писані по дереву». Всього подібних ікон А. Недоборська пожертвувала п'ять. Зокрема, образ Івана Богослова та мучениці Ірини [67, с. 686].

У центрі верхнього ярусу іконостасу знаходився невеликий образ поховання Христа в труну. По обидва боки знаходилося шість зображень пророків, а найвище – ікона Воскресіння Христового. Ці шість ликів пророків, ймовірно за все, належали розібраній у 1811 р. Преображенській церкві. Така загальна композиція іконостасу, розміри ікон, їхнє взаємне розташування та кольорова гама дає підстави стверджувати, що він був збірним і складений з різних частин іншого великого храму [1, с. 89]. У 1903 р., після чергового ремонту церкви, до верхнього ярусу іконостасу були додані ікони: Господа Саваофа, Ісуса Христа, Святої Трійці та Покрови. Окрім них К. Гапанович згадує праворуч убрус (Нерукотворний Образ), ліворуч – ікону Божої Матері

невеликого розміру. З двох останніх образів кіоти були зняті [67, с. 685].

В середній частині храму (храмі вірних), нижче купола, розміщувалися писані на полотні в дерев'яних з позолотою рамах, зображення семи Вселенських соборів. На них вказано авторство та час створення – Герасим Німий, «1667 р.». На одній із картин, яка розміщувалася в притворі праворуч, вказана дата їхнього поновлення – 1777 р. [2, с. 179]. У 1903 р. ці картини були відновлені знову [67, с. 686].

Царські ворота були старовинними і мали великий розмір. На них були зображені архангел Михаїл та Господь на престолі [67, с. 688]. Кожна стулка мала по три ікони в медальйонах. Над воротами – ікона Божої Матері в колі на позолоченому фоні. На північних дверях – Антоній Печерський, на південних – цар Костянтин. Праворуч, вгори, біля іконостасу розміщувалася ікона Георгія Побідоносця, нижче – Божа Матір. Ліворуч на стіні було розміщено образ Миколи Чудотворця, нижче – Ісуса Христа біля ганебного стовпа. Це була «ікона великого розміру – 2 ½ x 1 ½ аршина» [67, с. 686].

У колишньому притворі, який був з'єднаний аркою з основною частиною храму, вміщався образ Успіня Божої Матері. По сторонам були чудотворці Антоній та Феодосій печерські. Ці ікони мали старовинне письмо, часів іконостасу. Біля колон розміщувалися два дубових кіоти, пожертвовані настоятелем храму Михайлом Кириєнко-Волошином. Праворуч біля стіни – третій кіот з образом Серафима Саровського, подарований прихожанами [67, с. 685].

Відповідно до наказу Священного Синоду від 27 листопада 1901 р. за № 8300 всередині Спаський храм планувалося капітально відремонтувати. Для цієї мети у 1902 р. було зібрано 1000 крб. [2, с. 179]. Ймовірно, після проведених робіт, у притворі храму з'явилися над колишніми вхідними дверима старовинна ікона Божої Матері, увінчана Богом Отцем та Ісусом Христом (усі лики були в срібних вінках). Праворуч над вікном розміщувався образ Святого Івана Хрестителя, а ліворуч – Божої Матері. Обидві ікони були писані на полотні, у дерев'яних старовинних рамах [67, с. 684].

Із церковного начиння слід виділити панікадило на двадцять свічок та три давні срібні лампади. Дві з них мали круглу форми, різного розміру, проте з однаковими малюнками. Третя була чотирикутна.

Серед священних посудин можна виділити: дискос, зірницю та срібну чашу з позолотою і написом: «Сей кельх надал раб Божий Иоан Красноперич, Судия Полтавский до храму С. Спаса и сыном своим

Данилом, за отпущение грехов своих. Року 1707 месяца марта 1-го» [67, с. 688]. Ця чаша зберігалася у соборному храмі. Дарозберігальниця була давня, у формі церкви, виготовлена зі срібла низької проби. На ній був зображений Нерукотворний Образ [2, с. 181].

У наявності було три стоячих срібних хрести. Напрестольний хрест був позолочений і невеликий. На ньому зображалися моці святих угодників. Його пожертвувала у 1852 р., за настоятеля протоієрея М. Кійкова, пані Неплюєва [56, с. 321; 56, с. 689].

На початку ХХ ст. із ризниці нічого не збереглося. У наявності була старовина плащаниця ХVІІІ ст., великого розміру, писана на шовковому червоному штофі. Образ Спасителя на ній нагадував Петра І. К. Гапанович припускав, що вона могла бути подарована храму кимось із полтавців, які в якості трофеїв отримали вдосталь шведської матерії. І. Павловський допускав дарування плащаниці самим Петром І духовенству [67, с. 689].

У 1890 р. Спаський храм та дзвіниця за міські кошти були обнесені дерев'яною огорожею, а погост засаджений деревами.

Для збереження історичної унікальності Спаського храму перед черговими ремонтними роботами Полтавська духовна консисторія звернулася з листом до Полтавського будівельного правління (від 26 лютого 1901 р. за № 4275), а також до Київського Історичного товариства імені Нестора-Літописця при університеті св. Володимира (відношення від 5 та 7 травня 1901 р. за № 8790 та № 8951). У травні 1901 р. до м. Полтава прибув О. Левицький. Він детально оглянув храм і його територію, висловив свої враження і поради. Офіційні ж висновки були викладені у відношенні товариства в Полтавську духовну консисторію від 4 червня 1901 року № 77. У ньому схвалювався проєкт відновлення Спаського храму, допускалося зняття верхнього ряду ікон та надбудови іконостасу як таких, що встановлені пізніше і не повністю гармонують зі стародавнім іконостасом. Далі рекомендувалося переставити кіоти та образ Божої Матері на попередні місця, а з намісного образу Спасителя зняти згодом додану ризу.

27 листопада 1901 р. Священний Синод, як згадувалося раніше, видав наказ № 8300 про початок ремонту церкви Спаса Нерукотворного Образу в Полтаві [68, с. 818–820].

У 1903 р. на відстані 10-12 саженів (21-25,6 м) від храму замість каменя, який був встановлений на місці престолу Преображенського собору, поставили кам'яний стовп із відповідним написом на мармуровій дошці [67, с. 692]. Тоді ж було збудовано кам'яну огорожу навколо храму зі Святими воротами та хвіртками з боку

Олександрівської вулиці. Було розширено дзвіницю – прибудовано вхідний портик та два кутових приміщення. Також капітально відремонтували іконостас, відновили живопис та позолоту. «В окремих частинах іконостасу зняли кіоти з ікон: храмовий Спаса Нерукотворного Образу і лівий Божої Матері». За іншими даними, оновлення Спаського храму відбулося у 1902 р.. Тоді, у неділю 22 вересня, єпископ Іларіон освятив церкву [63, с. 789].

Ремонт 1902 р. було реалізовано за сприяння о. Михайла Кириєнка-Волошина, за підтримки архіпастира Полтавського Іларіона. Кошторис робіт складав 6500 крб. Переважно це були добровільні пожертвування, зібрані о. Михайлом.

Відновлення Спаського храму на початку ХХ ст. мало певний резонанс. Далеко не всі висловлювалися схвально щодо ремонту. Зокрема священник К. Гапанович дещо критично оцінював проведені його попередником о. М. Кириєнко-Волошиним ремонтні роботи. На його думку, перероблений іконостас мав низку ікон, які не вписувалися у загальний стиль [67, с. 683]. Настоятель припускав, що первинною була ідея самого оновлення церкви, а не збереження її історичного вигляду [67, с. 691].

Зауваження о. Костянтина намагався спростувати о. В. Щетинський [68, с. 818–821]. Священник зауважив, що при ремонті храму Спаса Нерукотворного враховувався його історичний вигляд та попередні переоблаштування.

У 1908 р. з благословення преосвященного Іоанна, єпископа Полтавського і Переяславського, комісія під головуванням кафедрального протоієрея о. Ф. Лазурського дала дозвіл на ремонт Спаського храму. З цією метою Святіший синод надав 1845 крб. На них було придбано новий дзвін вагою 63 пуди і 27 фунтів (близько 1038 кг), влаштований кіот із стародавніми іконами та плащаницею, придбано нову ювілейну лампаду. Жінки Єлецького полку та 9-ї артилерійської бригади принесли предмети ручної роботи. На всіх дарах були дати ювілейного дня (мова йде про 200-літню річницю Полтавської битви – *авт.*). Зі складу взяли старовинні речі, які зайняли почесне місце в храмі, що додало йому справжньої краси. Додаткові види ремонтних робіт обійшлися в суму близько 1200 крб. [31, с. 470; 67, с. 683].

У 1909 р. за благословіння Преосвященного Єпископа Іоанна (Смірнова), церкву знову оновили. Частину старовинного храмового начиння було принесено зі складських приміщень для постійного використання. Це додало справжнього колориту і краси давній Спаській церкві. Ремонт обійшовся в близько 1200 крб. [67, с. 683]. У

такому вигляді храмовий комплекс Спаса Нерукотворного Образу проіснував до 1930-х років.

Влітку 1909 р. в Полтаві відзначали роковини Полтавської битви. 17 червня 1909 р. до міста почали поступово прибувати гвардійські частини. У зв'язку з тим, що Спаський храм був невеликим, за благословінням єпископа Іоанна богослужіння військовому духовенству було дозволено здійснювати будь-де.

Після представлення гвардійського духовництва єпископу Іоанну 21 червня в Сампсонівському храмі була спільна літургія. 24 червня 1909 р. у Спаській церкві відбувся молебень. Наступного дня о третій годині від кафедрального собору розпочався хресний хід на Шведську могилу. Він проходив повз огорожу Спаської церкви. Духовенство армійських частин вийшло на зустріч святині, іконі Каплуновської (Казанської) Божої Матері. О 6 годині вечора, під спів полкового хору, в Спаській церкві о. Костянтин Гапанович із протодіяконом Дьоміним здійснили вечірне заупокійне богослужіння – парастас.

26 червня 1909 р. після літургії та панахиди, яка закінчилася близько 11 год. ранку, у Спаському храмі очікували офіційну делегацію. Усі присутні відчували нервову напругу і тривогу. До церкви прибули жінки Полтавського гарнізону та хор Преображенського полку у складі 14 осіб.

Близько 13 год. біля церкви зібралося усе військове духовництво на чолі з протопресвітером. Їх зустрів належною промовою настоятель о. Костянтин. Єпископ Іоанн ретельно оглянув храм і дав останні розпорядження щодо зустрічі імператора. До Спаського храму Микола II прибув у супроводі князів та Голови ради міністрів П. Столипіна. Після цього о. Костянтин його окропив. Настоятель привітав гостей та передав власноруч написані брошури з історії Полтавської битви та Спаської церкви. Імператор подякував усім присутнім та сів на спеціально відведене для нього місце. Після звичайного молебню Микола II близько 10 хв. прихильно порозмовляв із отцем протопресвітером, прослухав доповідь про Спаський храм, отримав благословіння від єпископа і залишив церкву [31, с. 474–475]. Єпископ Іоанн подякував о. Костянтину за порядок і чистоту в храмі і зауважив, що імператор залишився задоволений організацією зустрічі та промовою настоятеля.

27 червня 1909 р. всі військові пастирі та диякони були запрошені на урочистий сніданок. Наступного дня після обідньої служби в Сампсоніївській церкві ікона Каплунівської Божої Матері була

пронесена перед рядами Семенівського полку та передана військовим. Вранці 28 червня протопресвітер Іоанн відбув із Полтави.

23 вересня 1909 р. імператор оголосив К. Гапановичу своє «Високе благовоління за організацію святкування 200-річчя Полтавської битви» [32, с. 642].

У листопаді 1909 р. єпископ Полтавський та Переяславський Іоанн брав участь у роботі Священного Синоду в Петербурзі. По всій єпархії одразу поширилися чутки про можливий перехід протопресвітера на іншу кафедру. Ця інформація хвилювала Полтавську паству, адже за 6 років вона щиро полюбила свого простого і доступного владика [69, с. 1693]. У середині серпня 1910 р., після офіційного підтвердження про переведення єпископа Іоанна до Риги, полтавське духовництво отримало повідомлення щодо приїзду протопресвітера в Полтаву для прощання із колегами. 20 серпня 1910 р. єпископ Іоанн прибув на залізничний вокзал у Ромодані. Його зустрічала велика делегація у складі: віце-губернатора Сергія Бибікова, керуючого акцизними зборами Андрія Джежелєя, ректора духовної семінарії архимандрита Варлаама, директора реального училища Климента Мусієнко-Берученка, професора Петербурзької духовної академії Миколи Сагарди, доглядача духовного училища Григорія Лісовського, викладачів семінарії, секретаря духовної консисторії, кафедрального протоієрея Федора Лазурського, членів консисторії, священнослужителів приходських храмів Полтави тощо.

Зупинившись в архієрейському будинку, владика взяв участь у молебні на території Покровського храму. Тут йому вперше виголосили многолітня – урочисте проголошення за православним богослужінням слів «Многія літа!». [69, с. 1694]. Далі єпископ відвідав кафедральний собор та попрямував до Спаського храму. Біля огорожі церкви його очікували роти Єлецького полку з оркестром. Після вітального слова полковника настоятель храму о. Костянтин вручив протопресвітеру Іоанну образ святого Сампсонія. К. Гапанович висловив сподівання, що владика і надалі буде підтримувати полк молитвою як це було у найважчі часи [69, с. 1706]. Благословивши ще раз командира полку, офіцерів і всіх присутніх, владика Іоанн залишив церкву під звуки гімну «Як славен наш Господь у Сіоні».

У 1910 р. служіння К. Гапановича в Полтаві завершилося. 8 листопада його перевели до 5-го Драгунського Каргопольського полку (м. Казань) [70, с. 2235]. Перебуваючи в Казані, священник входив до братства Христа Спасителя, яке було утворене 5 лютого 1906 р.. Відповідно до затвердженого протопресвітером військового та

морського духівництва О. Желобовським статуту, воно займалося релігійно-просвітницькою, церковно-будівельною та благодійною діяльністю [29 с. 210–220]. У звіті Ради братства за 1911-1912 рр. згадується щедрий подарунок почесного члена П. Щетинкіна – іменна кімната в Єсентукському санаторії на Кавказьких мінеральних водах. Це приміщення надавалося почергово для лікування трьом членам братства: священникові 5-го драгунського Каргопольського полку К. Гапановичу, генерал-майору М. Колпичову та дружині члена братства генерал-майора М. Буреніна [35, с. 392].

Військове відомство постійно дбало про матеріальне становище священнослужителів, які йому підпорядковувалися, тому воно було кращим порівняно з єпархіальним. Ці обставини збільшували кількість бажаючих здійснювати службу в лавах військового духівництва. Одним із пріоритетних завдань військового відомства стало покращення духовно-моральної складової та дисципліни в полках, які поповнювалися новими штатними священниками. Проте повністю вирішити повноту проблеми у військово-духовному відомстві не вдалося. Про це свідчить полеміка, яка розгорнулася на сторінках «Вісника військового і морського духовенства» упродовж 1912-1914 рр..

Під псевдонімом «стройовий капітан» вийшла друком низка критичних статей про військово-духовне відомство. Анонімним автором був офіцер іншого відомства, який бачив ситуацію зсередини. На сторінках «Вісника військового та морського духовенства» «стройовий капітан» опублікував кілька листів. У першому листі офіцер аналізує нарис священника М. Крестовоздвиженського і зазначає, що той навіть коротко не згадав про «істину Господню», яка є в догматах і обрядах православ'я. «Шлях до пізнання у смиренній праці та молитві..., тому ми, військові, прагнемо почути від нашого духовенства відповіді для задоволення духовної спраги» [33, с. 647-649]. У «Другому листі в редакцію» автор розділяв військове пастирство на три категорії. До першої відносив осіб коректних, але обтяжених ізольованістю свого становища. Вони грали у карти в товаристві офіцерів (особливо з керівництвом) і розважалися світськими способами (відвідували танцювальні вечори). Священники вважали, що цим вони не порушували християнське вчення. До другої категорії належали клірики, які поводитися коректно, цуралися світських заходів, проте потурали своїй пастві, говорячи: «Бог пробачить». Таких батюшок називали «елейними». Їх поважали та любили. На думку автора, після кожної сповіді «розпусник» отримував

прощення, незважаючи на багаторічну повторюваність гріха. Причастившись, особа знову йшла до «розпусниці», на що батюшка заспокоював: «Бог пробачить». Третю малочисельну групу пасторів склали особи, які мали вади: пияцтво, розпусту, недбалість при виконанні своїх обов'язків. Справжніх, діяльних, одухотворених священників було ще менше. Їх недолюбливали навіть у професійному середовищі. Власним прикладом ці пастори викликали докори сумління у решти священників. Їхні вчинки та слова були вільними, сміливими як і сам Господь [34, с. 714–716].

Ця історія мала продовження у наступних номерах видання. Тепер критика військового духівництва оприлюднювалася під авторством «стройового полковника». «Наше духівництво стало занадто світським. Замість того, щоб вести за собою мирян, військові священники навіть у зовнішності прагнуть наслідувати гріхоловність. Недаремно отці Церкви одягались скромно і не соромилися своєї рясної та довгого волосся... Військовий священник усього боїться, труситься і побоюється, будучи зараженим недоліками військового середовища, він втрачає престиж полкового пастора... Його рясна із матерії усіх кольорів веселки, занадто вузька з позолоченими гудзиками, має великі комірки на шиї, білі рукавички в обшлагах підрясника. Священники мають коротке волосся або зовсім стрижені, лошені з голови до п'ят. Все це разом принижує сан священника» [39, с. 82–86].

«Листи в редакцію» викликали жваву полеміку в середовищі військових та священнослужителів. Власне бачення проблеми висловив і К. Гапанович. «Дозвольте і мені, старому військовому служаці, висловити свою точку зору на таке пекуче і наболіле питання. Впевнений, що усі ми, включаючи військовослужбовців, маємо щире та гаряче бажання бачити справжніх військах пастирів в умовах загального морального розкладу і занепаду православ'я» [40, с. 297]. На думку о. Костянтина, автори листів штовхали військового пастора на слизьку стежку «невизнаного пророка». «У військовому середовищі кожен від генерала до рядового повинен перейнятися ідеєю «Перемоги над ворогом», – зазначав К. Гапанович. «... Не лише служба, а і все життя стройового повинне бути відображенням цієї ідеї. Все, що веде до перемоги, є суттєвим та важливим. Чиновники, лікарі, священники повинні допомагати воїну досягти цієї мети». Священник уважав, що проповідницька та вчительська діяльність пастора має бути спрямована на піднесення військового духу. Кожне слово та бесіда нести доцільність та сенс. Тоді з'явиться взаєморозуміння та любов. К. Гапанович був обурений тим, що військові своїми листами

засуджували сповідь. На його думку, пастор пробачав гріхи не через бажання догодити сповідальнику, а через безмежне Боже милосердя. Не розумів о. Костянтин і критики щодо світськості священників, зокрема присутності в офіцерському середовищі та на зборах. «А як же бути інакше? Кожен батько живе у своїй сім'ї, іноді у нас і поїсти ніде крім зборів». Протоієрей згадував часи, коли між справами був інтервал не більше 2–3 годин. «Функція пастора не повинна обмежуватися лише простим виконанням служби. Священик зобов'язаний бути разом зі своєю паствою, спілкуватися, жити з нею у радості та горі» [40, с. 300].

Висловлювався К. Гапанович і щодо «носіння кольорових ряс, крохмальної білизни та остриженого волосся». Він уважав, що священник пристойно одягається для слави Божої. Яскравий і кольоровий одяг був свідченням поганого смаку і не більше. Маючи досвід воєнних походів, протоієрей підтримував короткі зачіски. Він і сам мав острижене волосся, проте носив його виключно з охайності, а не через бажання «бути кавалером». Згідно з його переконаннями, довге волосся вимагало особливого догляду і було великою розкішшю, а пастори не мали фінансової можливості навіть змінити застарілу рясу. Щодо участі священників у грі в карти, то це заняття непристойне. Проте провина в цьому не скільки особистостей, стільки умов провінційного життя. У підсумку К. Гапанович зазначав, що автори листів керувалися не бажанням допомогти батьющі, а спробою виокремити його, віддалити від середовища пастви. У листах не прозвучала одна важлива думка, що «життя оцінюється любов'ю і лише вона робить душпастирську працю цінною і наближає священників та паству до Бога» [40, с. 301].

У відповідь на зауваження К. Гапановича з'явився «Четвертий лист в редакцію». У ньому оприлюднено низку питань до полкового священника. Зокрема, щодо пасторської «слизької стежки невизнаного пророка». Стройовий капітан цікавився, хто саме не визнає пророка – люди чи Бог? Далі священника критикували за викриття в проповіді, які, на думку автора, могли б закінчитися засланням. Військовий рекомендував пасторам позбутися власних пороків, так само, як Іоан Златоуст боровся проти безумств цариці Євдоксії. «За це пасторів спочатку перестануть хвалити, потім почнуть сварити і, нарешті, гнати. Священик повинен бути як хірург і оперувати хворого. Цей процес часто є болісним, проте необхідним». [36, с. 494-498].

Говорячи про необхідну солідарність військового пастиря з командиром полку, священник К. Гапанович, на думку стройового капітана, замовчує (ніби не допускаючи такого випадку) можливі

конфлікти при небажанні офіцера виконувати настанови церкви і навіть втручання в безпосередні справи священника. «Отець Костянтин дуже помиляється, якщо вважає, що автор листів керувався не любов'ю до християнського обов'язку. Байдужий нехай мовчить, а той хто любить – переконує, що від надлишку серця уста говорять!» – підсумував стройовий капітан [36, с. 494-498].

Варто зазначити, що окрім К. Гапановича полеміку зі «стройовим капітаном» вели й інші священники, зокрема М. Радугін та К. Введенський [37, с. 555-557; 44, с. 314-319]. Їхні відгуки знайшли підтримку серед інших пасторів. Так, Ф. Судьбінін зауважив, що військові священники за освітою та вихованням не були винятком із загальної кількості духівництва. Не варто їх засуджувати за незначні відхилення від загальної норми. «Для чого Ви дивитесь на тріску в оці брата свого, якщо колоди в своєму не відчуваєте?» [37, с. 559-560].

Проте були і такі священнослужителі, які симпатизували «стройовому капітану». Зокрема, клірик Ф. Галищев уважав, що низка пасторів не пропонувала реальної допомоги приниженому військовому духівництву. «Вони малювали образ ідеальних священників, який неможливий у армійському середовищі» [38, с. 677-682].

В останньому листі «стройового капітана» вказано на відсутність викривальних заходів щодо духовенства. До священнослужителів автор висував колективні звинувачення, адже, на його думку, вони були кермом внутрішнього народного життя. «Якщо кермо відмовляється працювати або гнеться під тиском, то човен не зможе пройти шторм. Так і вітчизна зазнала аварії між «Сціллою» російсько-японської війни і «Харибдою» внутрішніх безладів» [41 с. 488].

Початок Першої світової війни не дав завершити цю полеміку. Проте публікації двох передвоєнних років показали усю гостроту проблеми в середовищі військового духівництва.

Упродовж 1914-1918 рр. на військове духівництво православної церкви покладалося релігійне обслуговування армії та її морально-патріотичне виховання. Організація всіх богослужінь, відспівувань і поховань безпосередньо залежала від бойових дій, передислокації армії та ситуації в тилу. Обов'язком священника була організація бесід із солдатами та офіцерами, бібліотек та благодійних заходів, підтримка патріотичного настрою тощо.

Починаючи з 1914 р., К. Гапанович був переведений з церкви 5-го драгунського Каргопольського полку до м. Брест-Литовськ та Брест-Литовського постійного військового шпиталю. Він був призначений гарнізонним благочинним та отримав компенсацію на проїзд до нового

місця роботи (10 крб.) [43, с. 693–694]. Відповідно до посадової інструкції К. Гапановичу підпорядковувалося усе духівництво, яке перебувало при різних установах діючої армії та розташовувалося в районі даного гарнізону. У свою чергу гарнізонний благочинний мав знати усі шпиталі, лазарети та інші військові заклади разом із священиками, які там служать. Інформацію про ці об'єкти о. Костянтин отримував від місцевого військового керівництва, а зі священиками знайомився особисто на території шпиталів, лазаретів тощо.

Гарнізонний благочинний слідкував за поведінкою священиків, здійснював керівництво їхньою діяльністю та пасторську допомогу. За відсутності у військовій частині чи установі священика, доручав іншим клірикам опікуватися ними або звертався за допомогою до єпархіального духівництва, щомісяця звітуючи єпархіальному архієрею про стан пасторських справ [43, с. 693-694].

З метою забезпечення бібліотек тематичною літературою К. Гапанович отримав у 1916 р. на склад в Одесі близько 700 брошур, 1200 листів і 2 скриньки інших аркушів, необхідних для поширення в Катеринославі. Загальна сума цієї літератури складала 120 крб.. Під час Великого посту зі складу було видано близько 8000 листів для бесід у міській народній аудиторії із чинами гарнізону. На думку о. Костянтина, діяльність складу мала задовільні результати, адже чистий прибуток складав близько 600 крб., що дало можливість ліквідувати попередню заборгованість [49, с. 577-578].

Серед благодійних заходів за участю К. Гапановича була щомісячна сплата внесків на облаштування селища для військового духівництва, яке втратило працездатність на війні, організацію навчально-трудової допомоги скаліченим, хворим та пораненим воїнам, відкриття майстерень [49, с. 521].

Відповідно до пропозицій та спеціальних інструкцій запасних батальйонів і ополченських частин гарнізонне духівництво м. Одеса мало провести упродовж 1916 р. ряд бесід під час посту із нижчими військовими чинами. З цією метою було розроблено і затверджено програму таких зустрічей. Так, К. Гапанович у четвертий тиждень посту, 20 березня 1916 р., провів бесіду на тему християнської надії, що «окрилює земнорідних від землі на небо і надихає на справжню світову війну» [48, с. 524]. У своїй проповіді він наголосив на тому, «що пошук щастя властивий людині, яка створена Богом саме для щастя. Християнське щастя в Богові, а християнська надія – дієва. Життєві випробування є Божим промислом, тому терпіння є вищим християнським поняттям про життя в Богові». Ця війна, на думку

о. Костянтина, була саме таким прикладом. Далі він зупинився на розкритті змісту самосповідання, моралі, допомоги Церкви та милості Божої. У другій частині бесіди К. Гапанович зосередився на війні «як одному з етапів розвитку моральності народів, мирному, полюбовному вирішенні проблеми та ролі імператора в Гаагській конференції» [48, с. 525]. Священик уважав, що невдачі у війні були підготовкою перемоги, яка стане умовою державного розвитку. «Доблесні воїни виконували не лише свій обов'язок перед Батьківщиною, а й творили волю Божу. Віра і сподівання на допомогу Всевишнього призведе до перемоги. Слава та щастя вдячним!» [48, с. 525].

Окрім К. Гапановича подібні бесіди провели інші священики. Зокрема, протоієрей Ф. Воловей – «про віру Христову та безвір'я як руйнівну та душезгубну силу»; протоієрей І. Слюнін – «про християнську любов як основу моральної єдності всіх вірнопідданих»; протоієрей Л. Розанов – «про покаяння як боговстановлене таїнство»; священик В. Мадан – «про Церкву Божу як цілительку тілесних та духовних хвороб та про участь вітчизняної Церкви у сучасній війні»; священик І. Мадан – «про пророче та першосвященницьке служіння Христа і продовження Його служіння в церкві Христовій взагалі».

Таким чином, батько і син Гапановичі зробили величезний внесок у розвиток православ'я не лише Полтавщини, а і всієї Російської імперії. Їхнє життя є зразковим прикладом ревного служіння Богу і людям. У наші дні страшної війни з російським агресором, коли ЗСУ напружують усі сили і потребують всебічної підтримки суспільства, величезної ваги набуває роль військового капеланства. Діяльність Гапановичів слугує взірцем для сучасних священиків у контексті пастирської, проповідницької, психологічної роботи у збройних силах. Тому ми можемо стверджувати, що такі священнослужителі як Павло і Костянтин Гапановичі своєю діяльністю посутньо підтримували розвиток православ'я в Україні, яке, на жаль, знаходилося в структурі імперської церкви. Духовний і громадський доробок Гапановичів чекає на подальші дослідження. Разом з тим православ'я пишається такими визначними подвижниками церковно-релігійного руху, а їхня просвітницька і добродійна діяльність є взірцем для наслідування наступними поколіннями.

Список використаних джерел

1. Бодянский П. И. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год: с прилож. к отделу «Материалов для статистики Полтавской Губернии». Изд. Полт. Губ. Стат. Ком., 1865. URL:

https://nibu.kyiv.ua/elfond/pamtna_knigka_poltavskoy_gubernii_za_1865_g/pamtna_knigka_poltavskoy_gubernii_za_1865_g.pdf

2. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках: с пл. Полтав. битвы и достопримечательностями г. Полтавы. Полтава: Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1902. 442 с.
3. Вестник военного и морского духовенства. 1890. № 13.
4. Вестник военного и морского духовенства. 1890. № 22.
5. Вестник военного и морского духовенства. 1891. № 6.
6. Вестник военного и морского духовенства. 1894. № 14.
7. Вестник военного и морского духовенства. 1895. № 17.
8. Вестник военного и морского духовенства. 1896. № 10.
9. Вестник военного и морского духовенства. 1897. № 11.
10. Вестник военного и морского духовенства. 1897. № 14.
11. Вестник военного и морского духовенства. 1897. № 2.
12. Вестник военного и морского духовенства. 1898. № 11.
13. Вестник военного и морского духовенства. 1898. № 18.
14. Вестник военного и морского духовенства. 1902. № 10.
15. Вестник военного и морского духовенства. 1902. № 2.
16. Вестник военного и морского духовенства. 1902. № 6.
17. Вестник военного и морского духовенства. 1903. № 11.
18. Вестник военного и морского духовенства. 1903. № 15.
19. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 18.
20. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 2.
21. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 5.
22. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 6.
23. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 15.
24. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 20.
25. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 24.
26. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 9.
27. Вестник военного и морского духовенства. 1906. № 22.
28. Вестник военного и морского духовенства. 1907. № 2.
29. Вестник военного и морского духовенства. 1907. № 7.
30. Вестник военного и морского духовенства. 1907. № 9.
31. Вестник военного и морского духовенства. 1909. № 15.
32. Вестник военного и морского духовенства. 1909. № 21.
33. Вестник военного и морского духовенства. 1912. № 18.
34. Вестник военного и морского духовенства. 1912. № 20.
35. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 11-12.
36. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 13-14.
37. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 15-16.

38. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 19.
39. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 2.
40. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 7-8.
41. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 13-14.
42. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 15-16.
43. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 20.
44. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 7-8.
45. Вестник военного и морского духовенства. 1915. № 13-14.
46. Вестник военного и морского духовенства. 1915. № 18.
47. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 13-14.
48. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 17-18.
49. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 19.
50. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 6.
51. Иваненко Д.А. Записки и воспоминания 1888-1908 гг. Издание редакции «Полтавский голос». Полтава. Отделение электрич. типогр. Д.Н. Подземского, Петровская ул. соб. дом, 1909. 285 с.
52. Литовские епархиальные ведомости. 1896. № 44.
53. Литовские епархиальные ведомости. 1896. № 7.
54. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Типо-литография Полтавского губернского правления, 1911. 71 с.
55. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Электрическая Типо-Литография Губернского Правления, 1914. 54 с.
56. Полтавские епархиальные ведомости. 1870. № 8.
57. Полтавские епархиальные ведомости. 1877. № 14.
58. Полтавские епархиальные ведомости. 1879. № 14.
59. Полтавские епархиальные ведомости. 1879. № 3.
60. Полтавские епархиальные ведомости. 1880. № 13.
61. Полтавские епархиальные ведомости. 1882. № 13.
62. Полтавские епархиальные ведомости. 1883. № 13.
63. Полтавские епархиальные ведомости. 1902. № 29.
64. Полтавские епархиальные ведомости. 1903. № 16.
65. Полтавские епархиальные ведомости. 1904. № 12.
66. Полтавские епархиальные ведомости. 1904. № 14.
67. Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 16.
68. Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 18.
69. Полтавские епархиальные ведомости. 1910. № 26.
70. Полтавские епархиальные ведомости. 1910. № 34.

71. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. Год второй. Полтава. Электрическая типолитография И.А. Дохмана. Александровская ул., 1905. 115 с.
72. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава: Накладом газети «Рідне Слово», 1919. 35 с.
73. Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии. Адрес-календарь духовенства той же губернии с приложением подробных карт к каждому уезду. Составил Священник Григорий Коломенский. Полтава: Типография Губернского Правления 1895. 512 с.
74. Список священноцерковнослужителей и церквей, состоящих в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства: СПб.: Тип. «Артиллерийского журнала», 1902. 473 с.
75. Ставропольские епархиальные ведомости. 1901. № 10.

Наукове видання

**ДУХОВНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ
В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА
(КОМПАРАТИВНІ НАРИСИ)**

Колективна монографія

За редакцією Ю. Вільхового та Т. Тронько

Верстка та макетування – Лахно О.

Технічний редактор – Лахно О.

Підписано цифровий оригінал-макет 02.08.2023 року.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.

Ум.-друк. арк. 20,8.